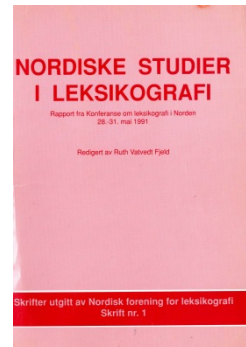


NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel: Deskriptiva ordböcker - finns dom?
Forfatter: Kristina Nikula
Kilde: Nordiske Studier i Leksikografi 1, 1992, s. 43-52
Rapport fra Konferanse om leksikografi i Norden, 28.-31. mai 1991
URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive>



© Nordisk forening for leksikografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i leksikografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Kristina Nikula

Deskriptiva ordböcker - finns dom?

I detta bidrag konstateras att rubrikens frågeställning egentligen är felaktig beroende på att termen deskriptiv i litteraturen har använts i en alltför vid bemärkelse, då termen beskrivit företeelser på åtminstone två plan, a) forskarens/lexikografens relation till materialet, b) lexikografens relation till ordboksanvändaren. I syfte att skilja de båda aspekterna åt föreslås därför att begreppet deskriptiv används för aspekt a), medan normativ utgör en aspekt av b). Inom b) kan man sålunda skilja mellan normativitet och icke-normativitet, varvid icke-normativitet gäller information om t.ex. bruk, men också om norm.

Det är ett välkänt faktum att få ordboksanvändare läser inledningen till de ordböcker de använder. Bl.a. mångåriga iakttagelser av vilka häpnadsväckande slutsatser språkstudier kan dra på basis av sina ordboksstudier har bekräftat detta och småningom också fått mig att intressera mig för vilken typ av information förord och inledning verkligen erbjuder den som är samvetsgrann och tar del av denna.

En redovisning av syftet är att förvänta i förordet till varje ordbok. Eftersom det ur såväl användar- som författarsynvinkel är viktigt om en ordbok är avsedd att vara deskriptiv eller preskriptiv och att det står klart vad de båda termerna innebär skall jag i det följande kritiskt granska allmänna, standardspråkliga ordböcker i synnerhet med avseende på deras "deskriptivitet", och försöka svara på frågan om det när allt kommer omkring finns ordböcker som är deskriptiva i en eller annan bemärkelse.

För att det skall vara möjligt att besvara frågan diskuteras inledningsvis begreppet deskriptiv mot bakgrund av den diskussion som förts främst inom tysk lexikografisk forskning. Eftersom ordboksanvändaren alltifrån början spelat en central roll diskuteras också i vad mån inledningen ger uppgifter om huruvida utsagorna i ordboken skall uppfattas som normerande eller inte och i vad mån denna information är att lita på. Till grund för undersökningen ligger fyra av de flitigast använda enspråkigt svenska ordböckerna *Illustrerad svensk ordbok* (ISO, 1977), *Bonniers svenska ordbok* (BSO, 1986) och *Svensk ordbok* (SOB, 1986). Trots att *Svenska Akademiens ordlista* (SAOL, 1986) är uttalat normativ utgör den ändå en viktig del av materialet.

1. Begreppet deskriptiv

Begreppen deskriptiv och preskriptiv (preskription och norm används i detta arbete som synonymer) uppfattas vanligen som varandras motsats.¹ Om man med en preskriptiv ordbok avser en ordbok där normativa anspråk görs, kan en deskriptiv ordbok enkelt definieras som en ordbok där inga sådana anspråk görs. Det är dock långt ifrån alltid klart vad som egentligen avses med deskriptiv; likaså kan man ifrågasätta om antonymiförhållandet deskriptiv-preskriptiv verkligen gäller.

1.1 Deskriptiv i olika betydelser

Att begreppet deskriptiv inom lexikografin används i ett flertal betydelser är ingen nyhet (Mugdan 1985:210, Ripfel 1989:199f.), däremot har veterligen inte ifrågasatts om preskriptiv är den självklara motsatsen till deskriptiv.

Deskriptiv används av vissa forskare (Bergenholtz-Schaeder 1978: 122 ff.) i betydelsen "primär-induktiv". Motsats till induktiv är emellertid inte preskriptiv utan deduktiv. Också deskriptiv och sann, kontrollerbar, används som synonyma begrepp (Mugdan 1985: 210, Wiegand 1986:92). I och med detta ges deskriptiv en betydelse som står i ett motsatsförhållande till värdering, vilket induktiv inte gör, då också vid induktivt förfarande värderingar i viss mån måste företas (Ripfel 1989:200). Saken kompliceras ytterligare då deskriptiv i betydelsen primär-induktiv i vetenskapsteoretisk betydelse ibland (bl.a. av Mugdan 1985:197) indirekt likställs med induktiv i statistisk bemärkelse. Inom induktiv statistik når man visserligen sina resultat på induktiv väg, men för att statistisk metod skall vara tillämpbar ställs bestämda krav på den textkorpus på vilken resultaten bygger. Sammanställningen av korpus blir med andra ord avgörande för om och i vilket avseende resultaten är deskriptiva.

1.1.1 Induktiv

Om en ordbok kommer till på deskriptiv i betydelsen induktiv väg i vetenskapsteoretisk bemärkelse innebär det att ordboksförfattaren med utgångspunkt t.ex. i en textkorpus gör utsagor om språkbruket, medan han i det deduktiva fallet utifrån en "färdig uppfattning" om detta söker stöd för sina antaganden i den givna textkorpusen. I vardera fallet kan sålunda en textkorpus komma till användning, men den nyttjas på skilda sätt.

I fråga om ordboksarbete får ett rent deduktivt förfaringsätt betraktas som närmast uteslutet, då det åtminstone vid utarbetande av definitionsordböcker men säkerligen även annars skulle ställa orimliga krav på ordboksförfattaren. Man kan därför utgå ifrån att ordböcker i huvudsak kommer till på induktiv väg med större eller mindre inslag av ett deduktivt förfarande (Ripfel 1989:201).

Det ligger nära till hands att tro att den på sina håll negativa hållningen till normering (jfr Nikula 1991) ligger bakom då ordboksförfattare till varje pris vill karakterisera sin ordbok som deskriptiv i obestämd bemärkelse och att de härigenom strävar till att ge denna en objektiv prägel som ytterligare undestryks genom hänvisning till en bakomliggande textkorpus. För att statistiskt hållbara resultat skall kunna uppnås inom språkvetenskapen krävs emellertid att dessa baseras på en representativ korpus. Inom den lexikografiska forskningen förefaller man emellertid tämligen ense om att det inte är möjligt att skapa en sådan korpus för standardspråk (Gellerstam 1978:17, Mugdan 1985:199, Ripfel 1989:200). Detta beror på att man än så länge inte lyckats avgränsa undersökningsobjektet, standardspråket. Olika försök att definiera standardspråk visar på betydande svårigheter att nå fram till en heltäckande definition (Ammon 1987, Brink 1986). Svårigheten beror främst på att det i detta fall inte är frågan om en texttyp i likhet med t.ex. medicinskt fackspråk, utan att det i stor utsträckning handlar om värderingar av vilken typ av språk som kan accepteras som standardspråk. (Brink 1988:7 ff.) Här är steget inte långt till att man utgår från uppfattningen om en gällande norm, dvs. man arbetar "deduktivt" utifrån föreställningen om en gällande norm, i stället för att, såsom det vore att vänta, arbeta induktivt och med utgångspunkt i korpus försöka nå fram till bruket inom standardspråket och därmed till den norm som gäller för detta. Eftersom det

principiellt inte är möjligt att entydigt avgränsa standardspråk, innebär detta att det på empirisk grund är omöjligt att göra allmängiltiga utsagor om standardspråket (Ripfel 1989:200).

Alla typer av text medför inte samma problem. Det är fullt möjligt att t.ex. vid undersökningen av en författares litterära produktion avgränsa forskningsobjektet, och det torde vara möjligt att i detta identifiera olika texttyper och att dra slumpmässiga stickprov. Eftersom en representativ korpus av samtida standardspråk inte kan skapas, kan man i en ordbok över standardspråket inte heller ge uppgifter som är representativa i vid bemärkelse, utan uppgifterna har en begränsad giltighet för det empiriska material på vilket de baserar sig (Gellerstam 1978:18).

I det fall ordboksförfattaren arbetar med ett material som inte utgör ett representativt stickprov, måste han göra en bedömning av detta med avseende på hur typiskt det är, dvs. beskrivningen måste bygga på värderingar. Risken för felbedömning minskar dock om en omfattande korpus står till ordboksförfattarens förfogande. Vad som avses med en omfattande korpus låter sig emellertid knappast fastställas så länge man inte lyckats avgränsa standardspråkets omfång. En korpus på c. 3 milj. ord bedöms av Ripfel (1989:201) med anledning av ett konkret fall i alla händelser som otillräcklig (jfr Mugdan 1985:203ff.). Statistiska utsagor om standardspråket måste sålunda behandlas med stor försiktighet. Eftersom man dessutom kan beskriva endast mycket begränsade aspekter av språket med kvantitativa metoder kommer jag inte att utförligare behandla statistiska metoder inom lexikologin/lexikografen.

1.1.2 Sann, kontrollerbar

En utsaga är deskriptiv om den kan bedömas som sann eller falsk (Wiegand 1987:92). Detta enkla kriterium kan dock inte tillämpas på alla typer av utsagor. En bedömning av om en utsaga är sann eller falsk måste ske på olika sätt beroende på av vilken typ data är. En utsaga av typen a) *Bollen är rund* kan lätt kontrolleras, medan sanningshalten i en utsaga som b) *Bollen är vacker* inte kan fastställas objektivt. Värderande utsagor om språket av samma typ som i b), t.ex. "vulgär", "stötande", liksom i mer eller mindre hög grad bedömningar som "litterär", "provinsiell", "ålderdomlig", "vardaglig" o.s.v., kan inte heller bedömas utifrån sanningsvillkoret och blir inte sanna bara därför att man anför belägg ur en textkorpus och därmed gör dem kontrollerbara intersubjektivt² (Jfr Ripfel 1989:201f).

En vanlig uppfattning om vad det innebär att en ordbok är deskriptiv förefaller vara att den redovisar direkt verifierbara data och att den är fri från subjektiva värderingar. Denna föreställning underblåses av företrädare för den korpusorienterade lexikografen, som med hänvisning till en korpus av en viss storlek (som för en lekman på området kan verka enorm) ytterligare understryker verifierbarheten väl medvetna om att en stor del av all den information som ingår i en ordbok utgör resultatet av en tolkning av korpusdata. Inom den korpusorienterade lexikografen uppvisar man sålunda inte sällan en överstor tro på nyttan av en korpus. Det finns emellertid åtskilligt med information som hör hemma i en ordbok som inte utan vidare låter sig direkt härledas ur en textkorpus, t.ex. uppgifter om synonymförhållanden (Wiegand 1986:91), valensförhållanden osv.; inte ens uppgifter om frekvens kan helt mekaniskt härledas ur korpus (Wiegand 1986:92). För att man skall nå fram till uppgifter av denna typ krävs en kombination av korpusdata och ordboksförfattarens kompetens samt ytterligare stöd av substitutionstest, informantutfrågningar etc.³ (Wiegand 1986:91f). Inte heller ett sådant förfarande gör en utsaga helt kontrollerbar, men minskar i

någon mån subjektiviteten i påståendena (Gellerstam 1987:12). Rent generellt är beskrivningar av språkregler överhuvudtaget inte falsifierbara i begreppets strängaste mening, eftersom de beskriver regler för mänskligt beteende och inte naturföreteelser.

Ordböckerna innehåller sålunda uppgifter som är falsifierbara i en snävare bemärkelse, dvs. intersubjektivt kontrollerbara gentemot en korpus, och sådana som utgör värdepåståenden och bedömningar. Att en ordbok innehåller värderingar och bedömningar betyder dock inte att ordboken automatiskt är att betrakta som normativ (jfr dock Mugdan 1985:210). Visserligen ligger värderingar till grund för normer, men värderingar berör ett vidare fält än normer, som i princip gäller enbart mänskligt handlande. Normbrott kan därtill åtföljas av sanktioner vilket inte är fallet med värderingar. Om värderingar och bedömningar av t.ex. ett materials lämplighet automatiskt ledde till normativitet skulle all språkforskning vara normativ, något som naturligtvis inte är fallet (Ripfel 1989:202).

Deskriptivitet i anslutning till beskrivningar av språket kan sålunda inte förutsätta falsifierbarhet i begreppets stränga bemärkelse annat än i fråga om ytterst triviala iakttagelser som frekvensen av en viss kombination av grafiska tecken, t.ex. grafiska ord, i en avgränsad korpus. Termen deskriptivitet kommer därför inom språkvetenskapen generellt att omfatta påståenden som innehåller värderande element förutsatt att intersubjektiv consensus råder utgående från accepterade eller acceptabla forskningsmetoder.

1.1.3 Icke-normativ

Termen deskriptiv i betydelsen induktiv och sann, kontrollerbar anger det sätt på vilket lexikografen väljer att utvinna språkliga data, dvs. med "deskriptiv" anges förhållandet mellan forskaren och undersökningsobjektet utan en tänkt kommunikationspartner. Eftersom förståelsen av en text förutsätter en tolkning inom ett kommunikationssammanhang utgör naturligtvis författaren av belägget/beläggtexterna dock normalt en kommunikationspartner på vägen fram till deskriptionen.⁴ Då deskription ställs i motsats till norm (preskription), lyfts begreppet upp på en annan nivå, där det är frågan om hur man väljer att utnyttja de resultat som vunnits på deskriptiv väg. Den verkliga skillnaden mellan norm och deskription består i att norm förutsätter ett normsobjekt (jfr von Wright 1963:70) på vilket normativa krav kan ställas och inte i kontrollerbarheten och sanktionerna, då ju kontrollerbarheten som framgått ovan är ett ganska osäkert kriterium och sanktioner helt och hållet kan utebli vid normbrott. För att en norm skall kunna skapas och genomdrivas krävs därtill en deskription av gällande regler av vilka vissa upphöjs till norm.⁵ En deskription ligger sålunda till grund för normering.

Sammanfattningsvis kan konstateras att termen deskriptiv beskriver relationen mellan forskaren och objektet medan termen normativ uttrycker relationen mellan forskaren/lexikografen, ordbokstexten och ordboksanvändaren. Normering förutsätter alltid kommunikation, ett normsobjekt, deskription gör det däremot inte (jfr dock ovan).

1.1.3.1 Intention och funktion

Deskriptiva utsagor om språket är som framgår ovan i 1.1.2 inte fria från värderingar, men så länge de av lexikografen i kommunikationen med ordboksanvändaren är avsedda enbart som information om språkbruket i texter som i och med att de producerats är "historiska" har de tillkommit med en icke-normativ intention. En ordbok som av författaren uppges vara

"deskriptiv" (= icke-preskriptiv, icke-normerande) kan emellertid också utan dennes medverkan få normativ funktion. Uppfattningen av ordboks författaren som en auktoritet och respekten för det tryckta ordet gör att ordboksanvändaren uppfattar utsagor om språkbruket vid en viss historisk tidpunkt x som en uppmaning till ett identiskt språkligt handlande vid en kommande tidpunkt y. Ordboksanvändaren är också benägen att tilldela ordboken normativ funktion så snart dess lämplighet för aktivt bruk vid skapandet av nya texter framhålls. Etiketter av typen "ålderdomlig", "vardaglig" o.d. bidrar likaså lätt till att deskriptiva utsagor utan normativ intention ges normativ tolkning. Så länge en ordbok är avsedd för t.ex. passivt bruk som en nyckel till "historiska" texter är den dock icke-normerande. Detta gäller åtminstone så länge som man inte tar i betraktande andra omständigheter som kan ge upphov till normativ tolkning.

En ordbok som bygger på ett material som vid utarbetandet av ordboken ställts i relation till någon norm och där normvidrigheter uteslutits är till sin intention normerande och man kan här med Ripfel tala om "förtäckt" normativitet, då ordboken skenbart neutralt beskriver ett språk som av ordboks författaren anses vara förebildligt och eftersträvansvärt med tanke på användarna (Ripfel 1989:203). Ett samtida standardspråk beskrivs emellertid inte i ordböcker av denna typ, utan snarare ett rekommenderat normspråk. Beroende på vilken typ av texter som ligger till grund för den förtäckt normativa ordboken måste man sålunda skilja mellan om ordboken är normskapande eller normbevarande. Om textkorpus beskriver normerat språkbruk, kommer ordboken att verka som en förstärkare och upprätthållare av gällande norm, dvs. vara normbevarande, då den däremot inte kan anses vara normskapande, eftersom den inte bidrar till att skapa en ny norm (Ripfel 1989:197, 205).

2. Oklarheter i begrepps användningen

Ovan i 1.1.3 framgår att begreppen normativ och deskriptiv inte står i ett motsatsförhållande till varandra eftersom de beskriver företeelser på olika plan. Orsaken till att dessa båda begrepp vanligen uppfattas som varandras motsats är sannolikt det faktum att en deskription normalt ska kommuniceras och att en normering måste utgå från en beskrivning. Detta leder lätt till oklarhet och begreppsförvirring. Till oklarheten bidrar ytterligare att deskriptionen såsom framgår i 1.1.2 också innefattar värderande aspekter.

På frågan om normvidriga stavningar och uttryckssätt med hänvisning till frekvens och autenticitet skall tas med i ordböckerna konstaterar Svensén:

Svaret på den frågan är i praktiken nej. En ordbok för allmänt bruk - dess syfte må vara hur objektivet beskrivande som helst - bär inom sig en stor normerande kraft, i synnerhet när det gäller tecknets uttryckssida. Man kan t.o.m. gå så långt som till att säga att i och med att en viss språklig företeelse utan reservationer tas upp i en ordbok har man i viss mån upphöjt den till norm (Svensén 1987:32).

Det faktum att en språklig företeelse utan reservation upptas i en ordbok innebär dock inte i sig att den upphöjts till norm, men den tolkas sannolikt så åtminstone i fråga om samtida standardspråk. Däremot innebär en reservation⁶, liksom naturligtvis också en rekommendation⁷, normering. Om ordboks författaren, utan att t.ex. i förordet ange detta, undvikit att beskriva sådant språkbruk som han inte uppfattar som lämpligt bara för att ordboksanvändaren inte ska influeras av detta "felaktiga" bruk, har författaren naturligtvis

förtäckt också handlat normerande i sin relation till en tänkt användare, men själva beskrivningen har därmed inte i sig blivit "mindre deskriptiv och mera normerande" av denna anledning.

En liknande sammanblandning av begreppen föreligger uppenbarligen hos Gellerstam då han konstaterar:

Även om man gör en helt deskriptiv ordbok kan man inte undgå frågan om vad som är 'gott språk', den normativa aspekten (Gellerstam 1978:18).

Begreppet det "goda språket" innebär naturligtvis en värdering, men man kan i princip beskriva det man anser vara det goda språket utan att därmed förutsätta att någon annan ska rätta sig därefter. Själva gränsdragningen mellan standardspråk och icke-standardspråk bygger åtminstone delvis på värderingar och delvis på uppfattningar om det "goda språket", eftersom en representativ korpus redan principiellt inte är möjlig, jfr ovan 1.1.1. Även om standardspråket avgränsas utgående från värderingar, dvs. språkkänsla eller språklig "kompetens", betyder detta inte i sig en normering, eftersom språkkänslan är ett uttryck för de regler och normer som styr språklig produktion och interpretation. Frågan om vad som är "gott språk" innebär sålunda principiellt inte med nödvändighet normering. Däremot hyser en ordboksförfattare som använder termen det "goda språket" som beskrivning på något av sina urvalskriterier med största sannolikhet normerande intentioner. En uppgift t.ex. i förordet till en ordbok att den beskriver det "goda språkbruket" kan knappast heller uppfattas som något annat än en rekommendation riktad till ordboksanvändaren, dvs. som en normativ utsaga (Nikula 1990:115).

3. Finns deskriptiva ordböcker?

Ovan i 1.1.3 framgår att deskriptiv i litteraturen används i betydelser som till motsats kan ha deduktiv och värderande, men däremot inte som jag försökt påvisa preskriptiv-normativ. Deskriptiv har sålunda använts för att beskriva företeelser på två skilda plan, då termen fått stå dels för forskarens analys och beskrivning av sitt material, dels för hans intentioner vid mötet med ordboksanvändaren.

Så snart en kommunikationspartner kommer med in i bilden, och detta sker automatiskt då ordboksredaktören tar ställning till användarkategori, borde ordboken snarast beskrivas som normerande eller icke-normerande, dvs. klassificeringen borde bygga på förhållandet ordboksförfattare - ordboksanvändare som parter i en kommunikationssituation. Detta innebär att frågan i rubriken, som utgår från uppfattningen om deskriptiv och preskriptiv som varandras motsats, är felaktigt ställd. Ordböcker kan inte, oberoende av hur de står i förhållande till normen, tillkomma på något annat sätt än på basis av beskrivningar av regler, vilka i det normativa fallet antingen förkastas eller upphöjs till norm. Varje ordbok är sålunda i någon mening deskriptiv, men kan ha tillkommit antingen med normativ eller icke-normativ, t.ex. "informerande", intention. En annan sak är sedan att sådana ordböcker som beskriver det samtida standardspråket, oberoende av ordboksförfattarens intentioner av användaren gärna ges normativ funktion.

Förenklat kan tillkomsten av en normerande ordbok betraktas som en tvåstegsprocess där det första steget utgör utarbetandet av en icke-normerande ordbok över vilken i det andra steget läggs ett raster (normen) som släpper igenom det mesta men döljer (förtiger³ och förser med restriktioner eller rekommendationer) en del.

Gränsen mellan normerande och icke-normerande ordböcker blir lätt oklar och de flesta nuspråkliga ordböcker tenderar att bli normerande då aktiv och passiv funktion vanligen kombineras. Så snart en ordbok är avsedd också för aktivt bruk, kommer normen automatiskt in i bilden, då normspråket i stor utsträckning får antas utgöra modell för böjningen och återspeglas i exempelsatser etc. - om inte skulle ordboksförfattaren förfara bedrägligt mot ordboksanvändaren. Vid tillkomsten av normerande ordböcker går bruket och normen å andra sidan numera i det längsta hand i hand, då man är medveten om att en normering som inte bygger på bruket är dömd att förr eller senare misslyckas (Bartsch 1986:143, Gellerstam 1987:12). Oberoende av om en ordboksförfattare avser att vara normerande eller inte strävar han sålunda först och främst till att klarlägga det allmänna bruket och på normeraren ankommer ytterligare att på grundvalen av sin kännedom om språket som system och språket i bruk ge rekommendationer t.ex. när bruket vacklar. Redan nu tillkommer ju ordböcker av båda sorter på basis av samma material (SAOB och SOB) och de icke-normerande ordböckernas uppslagsord är ofta valda med utgångspunkt i SAOL, på sin höjd med en tillsats av nyord (ISO). Ordboksarbetet hamnar också härigenom ofrivilligt in under inflytande av normen och råkar småningom in i en kretsgång då de texter av vilka bruket avläses kan antas ha tillkommit med beaktande av normen som bygger på bruket.

Ordböckerna har ju hittills i stor utsträckning tillkommit på lexikografens villkor och även om undersökningar gjorts av vad användarna önskar sig av ordböckerna är dessa undersökningar så "ortodoxt" upplagda och genomförda att användarnas verkliga behov och önskemål sällan kommer i dagen (Crystal 1988:78). Eftersom det förefaller tämligen utsiktslöst att ändra ordboksanvändarnas vanor inom överskådlig tid vore kanhända en förändring av ordboken i stället värd att överväga? En förändring i riktning mot öppet i stället för förtäckt normerande ordböcker skulle dock inte behöva innebära en "cementering" av normen (Nikula 1991:248), något som varken är önskvärt eller ens möjligt, utan ordboken skulle kunna utgöra en samling riktlinjer eller rekommendationer (Bartsch 1986: 199f.), som användaren i sista hand accepterar eller förkastar.

3.1 Svenska ordböcker och normativiteten

Det torde vid det här laget stå klart att de ordböcker som är icke-normerande eller övervägande icke-normerande när allt kommer omkring är relativt få. Det bästa exemplet på sådana ordböcker förefaller vara ordböcker över äldre språk och dialektordböcker, som väl mera sällan är avsedda för aktivt bruk, medan ordböcker över samtida standardspråk i stor utsträckning är förtäckt normativa. Detta framgår självfallet inte av förordet. I stället är ordböckerna antingen oklara på denna punkt eller visar sig vid närmare granskning inte hålla vad de lovat.

I förordet till ISO sägs syftet vara att utvidga läsarens ordförråd inte minst i fråga om fackuttryck av olika slag. "Illustrerad svensk ordbok har sålunda ett praktiskt syfte, ett folkbildningssyfte" (ISO 1973). Vad detta egentligen innebär tål att tänka på. Som ordboksanvändare föreställer jag mig i vart fall att den vidgade kunskap om språket som ISO avser att bidra till kan vara till praktisk nytta vid *aktivt* bruk, men därom sägas ingenting.

I BSO tas explicit ställning till normativiteten då det i förordet sägs: "BSO är inte, i motsats till Svenska Akademiens ordlista, en normerande ordbok" (BSO 1986). BSO är dock i själva verket den ordbok som kanske allra tydligast föreskriver hur saker och ting i själva verket bör vara (jfr not 6 o. 7).⁹

Också i SOB tas åtminstone indirekt ställning till normativiteten, då utgivaren konstaterar att "Ordboken är i första hand beskrivande" (SOB 1986:V). I och med att denna ordbok också lämpar sig för aktivt bruk har den tagit ett stort steg i normerande riktning. Att denna ordbok också på andra grunder kan anses vara normerande har jag tidigare diskuterat i ett annat sammanhang (Nikula 1990:114ff).

Klarast redovisas syftet i SAOL där det heter: "Svenska Akademiens ordlista är till sin natur en samling rekommendationer. [---] SAOL har från början haft en uttalat språkvårdande inriktning. [---] Denna strävan efter normering har fortsatt genom åren och blivit ett av SAOL:s kännetecken" (SAOL 1986:5f).

4. Kommentar och sammanfattning

I detta bidrag har konstaterats att rubrikens frågeställning egentligen är felaktig beroende på att termen deskriptiv i litteraturen har använts i en alltför vid bemärkelse, dvs. dels i betydelsen analys och beskrivning av de "objektiva fakta" som analysen gett som resultat, dels i betydelsen information om dessa fakta. Termen har sålunda beskrivit företeelser på åtminstone två plan, a) forskarens/lexikografens relation till materialet, b) lexikografens relation till ordboksanvändaren. I syfte att skilja de båda aspekterna åt föreslås därför att begreppet deskriptiv används för aspekt a) medan begreppet normativ (preskriptiv) utgör en aspekt av b). Inom b) kan man sålunda skilja mellan normativitet och icke-normativitet, varvid icke-normativitet gäller information om t.ex. bruk, men också om norm. Vad gäller normativiteten måste vidare skiljas mellan normativ intention och normativ funktion (tolkning). I fråga om deskriptivitet har konstaterats att beskrivningar av språk utan värderande och bedömde synpunkter kan förekomma i fråga endast om mycket begränsade aspekter. Eftersom normering eller preskription inte kan ske utan föregående analys och beskrivning är det svårt att föreställa sig vad som kunde avses med en icke-deskriptiv ordbok.

Eftersom det är uppenbart att ordboksanvändare i allmänhet vid minsta anledning tolkar ordboksutsagorna som normerande, antagligen därför att man söker stöd i en ordbok för att få veta hur man skall uttrycka sig för att uttrycka sig korrekt, faller det sig också naturligt att i förordet karakterisera ordböckerna som normerande eller icke-normerande även om man bortser från de fakta som talar för en sådan terminologi.

Det har också kunnat konstateras att några av de mest nyttjade enspråkigt svenska ordböckerna med undantag av SAOL antingen formulerar sitt syfte tämligen oklart eller i praktiken inte fullföljer angivet syfte.

Eftersom normerande och förtäckt normerande ordböcker låter sig skiljas åt endast i det fall uppgifter ges i inledningen om empirisk bas, sekundärkällor, urvalskriterier för lemmata etc., borde ordboksförfattarna långt mera än vad hittills varit fallet uppmärksamma denna aspekt av normeringen. De ordböcker som uppger att de är icke-normativa borde fylla högt ställda krav på bakgrundsuppgifterna i förord och inledning vad gäller ovannämnda kriterier.

Man kan naturligtvis fråga sig vad en begreppsutredning som den föreliggande har för praktiska konsekvenser. Det förefaller mig för det första självklart att en så väldefinierad begreppsapparat som möjligt är till fördel för allt lexikografiskt arbete - det är alltså här inte frågan om enbart terminologisk precisering. En annan sak är sedan att begreppen norm och deskription utgör endast en delaspekt av lexikografen och att preciseringar på detta område därför inte automatiskt medför några radikala förändringar eller förbättringar av ordböckerna. En så klar och genomtänkt begreppsapparat som möjligt är för det andra grundläggande inom

all undervisning och utbildning där det inte är möjligt att utgå ifrån att vissa förhållanden är självklara eller bekanta från andra sammanhang.

Noter

1. Så också jag i tidigare arbeten, jfr bl.a. Nikula (1990 o. 1991).
2. Det vore att vänta att åtminstone ordböcker som är jämngamla och bygger på samma korpus skulle sammanfalla med avseende på etiketteringen av uppslagsorden. Då data emellertid är resultatet av en tolkningsprocess finns det t.ex. bland de s.k. runda orden goda exempel på att samma ord värderas olika i ordböckerna ex. *kåt* a. kan uppfattas som stötande (SAOL), starkt vardagligt (SOB), vardagligt (BSO), vulgärt (ISO). Det är här skäl att komma ihåg att ISO är äldst.
3. Om osäkerhetsmoment vid introspektion och informantutfrågning se Mugdan (1985:196).
4. Då man utnyttjar en korpus är det inte frågan om ett mekaniskt utvinnande av data, utan ordboksförfattaren utgör också då han arbetar deskriptivt enligt Wiegand (1986:92) den ena parten i en kommunikationsprocess i vilken han med stöd av sin kompetens formulerar en tolkning av språkbruket.
5. Sådan normeringen genomförs i våra dagar betyder det att det allmänna språkbruket ligger till grund.
6. Goda exempel på reservationer återfinns i BSO i t.ex. följande fall: *vare sig* - Amn. förväxla inte *vare sig* med *varken*. Det heter inte: 'han kan vare sig läsa el. skriva' utan 'han kan varken läsa eller skriva' el. 'han kan inte vare sig läsa el. skriva'; *synvinkel* - *ur* (inte: *från*) *min s. 000*.
7. Inte heller rekommendationer är sällsynta i BSO, ex. *synpunkt* - *från* (hellre än: *ur*) *min s. 000*, *baby* (talspråkets form 'bebisar' brukas inte i skrift; skriv gärna: spädbarn, småbarn).
8. Enligt Malkiel (1989:63) behöver en normativ ordbok inte direkt kritisera för att förhindra ett bruk, då ett förtigande kan verka lika effektivt som kritik.
9. Det anses på sina håll (bl.a. Mugdan 1985:210) sakna betydelse för ordbokens grundhållning om uppgifterna ges i form av beskrivningar eller föreskrifter. En ordbok anses därvid vara icke-normerande så länge uppgifterna är verifierbara.

Litteratur

- Ammon, U. 1987. Zu den Begriffen 'standardsprachliches Sprachzeichen', 'Standardvarietät' und 'Standardsprache'. I: *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung. Band 40/3*, s. 305-316
- Bartsch, R. 1987. *Sprachnormen: Theorie und Praxis*. Niemeyer, Tübingen
- Bergenholtz, H.- Schaefer, B. 1978. Ausblicke auf eine deskriptive Lexikographie. I: *Interdisziplinäres deutsches Wörterbuch in der Diskussion*. s. 116-172. Sprache der Gegenwart Band XLV. Düsseldorf
- Bonniers svenska ordbok*. 1986. 2 uppl. Bonniers. Stockholm
- Brink, L. 1986. Om begreberne rigssprog, standardsprog og dialekt. I: *Nysvenska studier* 66, s. 5-42

- Crystal, D. 1986. The ideal dictionary, lexicographer and user. I: Ilson, R. (ed.). *Lexicography. An emerging international profession*, s. 72-82. Manchester University Press
- Gellerstam, M., 1978. *Välja sina ord. Om ordurval till enspråkiga ordböcker*. Rapporter från Språkdata 9. Göteborg
- Gellerstam, M. 1987. Svenska Akademiens ordlista - elfte upplagan. I: *Språkvård* 2, s. 6-13
Illustrerad svensk ordbok. 1977. 3 reviderade uppl. Natur och Kultur. Stockholm
- Malkiel, Y. 1989. Wörterbücher und Normativität. I: *Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*. Erster Teilband, s. 63-70. Walter de Gruyter. Berlin. New York
- Mugdan, J. 1985. Pläne für ein grammatisches Wörterbuch. Ein Werkstattbericht. I: *Lexikographie und Grammatik. Lexikographica. Series Maior* 3. Max Niemeyer Verlag. Tübingen
- Nikula, K. 1990. Ordböckerna och finlandssvenskan. I: Nikula, K. - Pitkänen, A.J. (red.). *Svenskan i Finland*, s. 109-132. Skrifter utg. av institutionen för filologi II vid Tammerfors universitet, nordisk filologi, Tammerfors
- Nikula, K. 1991. Är norm ett "fult" ord? Om ordböcker och norm. I: *Fackspråk och översättningsteori, VAKKI-seminarium XI*, s. 244-254, Vaasa
- Ripfel, M. 1989. Die normative Wirkung deskriptiver Wörterbücher. I: *Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*. Erster Teilband. s. 189-207. Walter de Gruyter. Berlin. New York
- Svensén, B. 1987. *Handbok i lexikografi. Principer och metoder i ordboksarbetet*. TNC 85. Esselte Studium. Stockholm
- Svensk ordbok*. 1986. Språkdata. Göteborg. Esselte Studium. Stockholm
- Svenska Akademiens ordlista över svenska språket*. 1986. 11 uppl. Norstedts. Stockholm
- Wiegand, H.-E. 1986. Von der Normativität deskriptiver Wörterbücher. Zugleich ein Versuch zur Unterscheidung von Normen und Regeln. I: *Sprachnormen in der Diskussion. Ein Beitrag vorgelegt von Sprachfreunden*, s. 72-101. Walter de Gruyter, Berlin. New York
- Wright von, G.H. 1963. *Norm and Action. A Logical Enquiry*. Routledge & Kegan Paul. London. New York
- Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*. 1989. Erster Teilband. Hrsg. Hausmann, F.J./Reichmann, O./Wiegand, H.E. /Zgusta, L. Walter de Gruyter. Berlin. New York